

A Critical Examination of the Viewpoints concerning the Death of Hazrat Masoumeh (PBUH)

Mohammad Hossein Fayyaz ¹

1 .MA in Islamic History, Ghazni, Afghanistan. Email: mhofayyaz@gmail.com

Abstract:

Some events, such as the time of birth or departure of religious nobles and the way they lived and died, lack sufficient accuracy in the historical sources. It is often seen that several dates are mentioned for the same incident, or the how of death, has sometimes been interpreted as departure and sometime as martyrdom. Achieving a clear and more acceptable result in such cases is important because these events have social and ritual consequences. Relying on the historical-analytical method of research and primary library sources, a critical review of contemporary writings regarding the departure of Hazrat Masoumeh (PBUH) has been done in this research. The findings of the research clarify that the documentation of the claims of contemporary writers regarding the how of that holiness' departure are not of the necessary credibility.

Keywords: Hazrat Masoumeh (PBUH), Descendants of Imams, Qom, Saveh.

Article Info:

Article type: Research Article

Article history: Received June 13, 2020

Received in revised form October 12, 2020

Accepted November 18, 2020

Published online December 30, 2023

Cite this article:

Fayyaz, M.H. (2023). A Critical Examination of the Viewpoints concerning the Death of Hazrat Masoumeh (PBUH). *History of Islam*, 24(4), 65-82. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.57845.2050>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

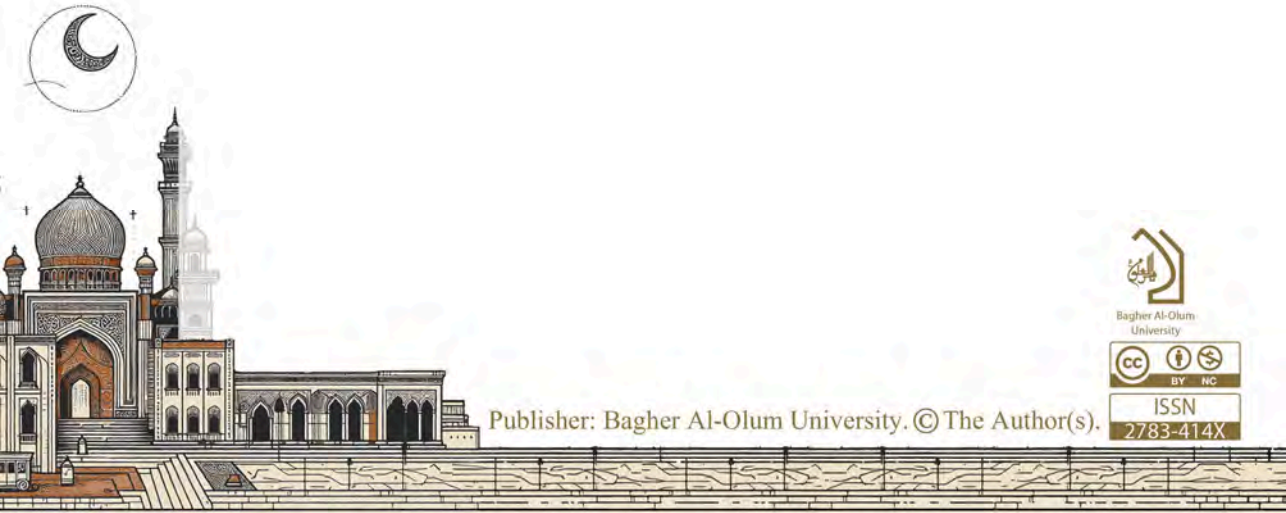

Bagher Al-Olum
University

ISSN
2783-414X

Publisher: Bagher Al-Olum University. © The Author(s).

مراجعة نقدية للآراء حول ارتحال السيدة فاطمة المعصومة عليها السلام

محمد حسين فياض^١

١. ماجستير في التاريخ الإسلامي، غزنة، أفغانستان. البريد الإلكتروني: mhofayyaz94@gmail.com

الملخص:

إن بعض الأحداث المرتبطة بحياة الشخصيات الدينية المهمة، كتاريخ الولادة و الوفاة أو طريقة الحياة والارتحال عن هذه الدنيا، تتفقد للدقة الكافية في المصادر التاريخية. فنجد مثلاً بعض الحوادث التي تم ذكر عدّة تواريخ لها، أو مثلاً فيما يتعلق بارتحال شخصية معينة يتم أحياناً ذكر تعبير وفاة وفي بعض الأحيان تعبير استشهاد. ومحاولة التوصل إلى نتيجة واضحة وأكثر قبول في مثل هذه الحالات، تعتبر أمراً مهماً و ضرورياً لما لهذه الحوادث من أهمية اجتماعية و دينية. تتطرق هذه المقالة إلى مراجعة نقدية و تحليل للأثار و الكتابات المعاصرة التي تتحدث حول ارتحال السيدة فاطمة المعصومة عليها السلام، و ذلك من خلال الاستناد إلى المنهج التاريخي التحليلي، و الاستعانة بمصادر المكتبات. تشير نتائج هذا البحث إلى أنّ وثائق ادعاءات الكتاب المعاصرين فيما يتعلق بكيفية ارتحال هذه المرأة العظيمة هي ليس بقدر من المصدقية اللازمة.

الكلمات المفتاحية: السيدة المعصومة عليها السلام، أبناء الأمة، قم، ساوه.

اطلاعات المقالة:

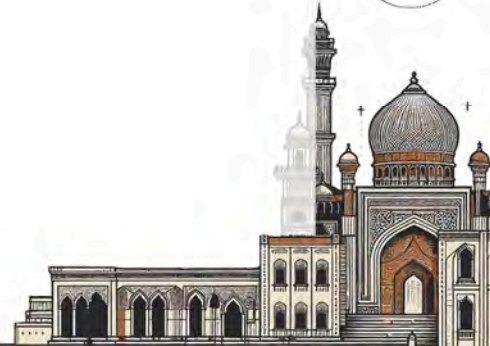
نوع المقالة: بحثية

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٠/٠٦/١٣ | تاريخ المراجعة: ٢٠٢٠/١٠/١٢ | تاريخ القبول: ٢٠٢٠/١١/١٨ | تاريخ النشر: ٢٠٢٣/١٢/٣٠

استشهاد به هذا المقال:

فياض، محمد حسين (٢٠٢٣). مراجعة نقدية للآراء حول ارتحال السيدة فاطمة المعصومة. تاريخ الإسلام. ٢٤(٤). ٦٥-٨٢. <https://doi.org/10.22081/biq.2023.57845.2050>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره رحلت حضرت معصومه علیها السلام

محمد حسین فیاض^۱

۱. کارشناس ارشد تاریخ اسلام، غزنی، افغانستان. رایانامه: mhofayyaz94@gmail.com

چکیده:

پاره‌ای از رویدادها، مانند زمان تولد یا وفات بزرگان دین و چگونگی زندگی و از دنیا رفتن آنها، فاقد دقت کافی در منابع تاریخی هستند. به‌فراوانی دیده می‌شود که گاه برای یک حادثه، چندین تاریخ ذکر شده و یا درباره چگونگی رحلت، گاه از تعبیر وفات و گاه از تعبیر شهادت استفاده شده است. کوشش برای رسیدن به یک نتیجه روشن و قابل قبول‌تر، در این گونه موارد، از آن‌رو دارای اهمیت است که این رویدادها دارای پیامدهای اجتماعی و آیینی است.

در این تحقیق، با بهره‌گیری از روش تاریخی - تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای متقدم، به بررسی انتقادی نوشته‌های معاصر در خصوص وفات حضرت معصومه علیها السلام پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش، نشان می‌دهد که مستندات ادعاهای نویسندگان معاصر در خصوص چگونگی رحلت آن بانو علیها السلام، از اعتبار لازم برخوردار نیست.

کلیدواژه‌ها: معصومه علیها السلام، امامزادگان، قم، ساوه.

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

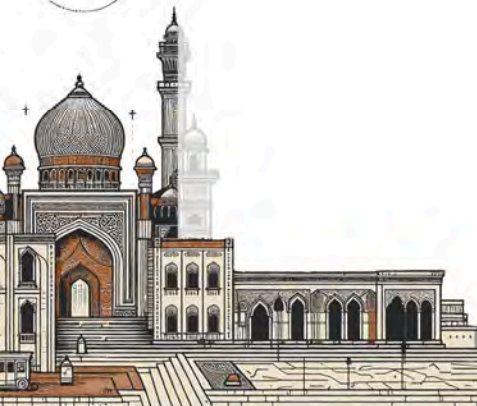
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۲۴ | تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۰۷/۲۱ | تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۲۸ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹

استناد:

فیاض، محمد حسین (۱۴۰۲). بررسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره رحلت حضرت معصومه. تاریخ اسلام. ۲۴(۴)، ۶۵-۸۲. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.57845.2050>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شاپا الکترونیکی
۲۷۸۳-۴۱۴X

نویسندگان، © ناشر: دانشگاه باقرالعلوم علیها السلام

مقدمه

در سده و به خصوص در دهه‌های اخیر، یک سری کتاب‌ها درباره حضرت معصومه علیها السلام نوشته شده‌اند که در برخی از آنها از مسمومیت ایشان در ساوه و شهادت ایشان در قم سخن گفته شده است. در یکی - دود دهه اخیر، چنین به نظر می‌آید که بر اساس یک سری دیدگاه‌ها تلاش صورت می‌گیرد که موضوع شهادت حضرت برجسته شود. شهیده ولایت؛ فاطمه معصومه علیها السلام، اثر یوسف علی یوسفی، کتابی است که برای اثبات و نهادینه کردن این موضوع نوشته شده است؛ هر چند چندین کتاب از مشاهیر و وبگاه معتبر نیز به صورت غیرمستقیم به این موضوع پرداخته‌اند و مطلب را به منابعی ارجاع داده‌اند که در مجموع، بر شهید دانستن بانوی کریمه صحه می‌گذارند.

اکنون این پرسش مطرح می‌گردد که موضوع شهادت حضرت معصومه علیها السلام در اثر عوامل خارجی چون مسمومیت، متکی به چه منابع معتبر خواهد بود و آیا قابل اثبات هست یا نه؟ فرضیه ما این است که حضرت در اثر دوری راه و خستگی، بیمار شده و در قم چشم از جهان فرو بسته‌اند. با این همه، منابع مختلف را باید بررسی نمود تا بدانیم دیدگاه معتبر چه می‌باشد. بنابراین، نوشته حاضر بارویکرد تاریخی و دسته‌بندی منابع موجود، بحث را دنبال می‌کند. تفاوتی که این تحقیق با تحقیقات مشابه دارد، این است که تلاش دارد بر اساس دسته‌بندی و بررسی منابع موجود، حقیقت ماجرا را روشن نماید و اگر تحریفاتی در این زمینه صورت گرفته، به منشأ آن پرداخته شود؛ در حالی که در نوشته‌های چند دهه اخیر، چنین کاری صورت نگرفته است.

پیشینه بحث

در جست‌وجوی انجام‌شده مشخص شد که مقاله یا کتابی در راستای بحث موجود نوشته نشده است؛ اما از سال ۱۳۹۶ش به بعد، هرازچندگاهی در رسانه‌ها قضیه رحلت و یا شهادت حضرت معصومه علیها السلام مطرح شده است. نخست در سال یادشده، در مصاحبه با محمدرضا رنجبر، نویسنده و پژوهشگر تاریخ اسلام، این سؤال که «حضرت معصومه علیها السلام، رحلت کردند یا به شهادت رسیدند»، مطرح شده و او در پاسخ، پس از نقل ماجرای درگیری مخالفان

پرتال جامع علوم انسانی

در ساوه با همراهان حضرت، از «رحلت شهادت‌گونه» نام برده است.^۱ همچنین، رسول چگینی در آبان ۱۴۰۱ش، در نوشته‌ای با عنوان «چرا از وفات حضرت معصومه علیها السلام به رحلت شهادت‌گونه تعبیر می‌شود؟»، ماجرای سفر حضرت معصومه علیها السلام به خراسان و حادثه ساوه را شرح داده، از شهادت بی‌بی، به عنوان اطلاق تنزیلی یاد کرده است.^۲

بررسی منابع

برخی نویسندگان کتب متأخر و مقالات نشر شده در وبگاه‌ها، وقتی به مسمومیت حضرت معصومه علیها السلام و شهادت ایشان اشاره می‌کنند، به این کتاب‌ها استناد می‌کنند: الحياة السياسية للامام الرضا علیه السلام، قیام سادات علوی، وسیلة المعصومة، بحر الأنساب، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، خصائص السيدة فاطمة المعصومة علیها السلام، حضرت معصومه؛ فاطمه دوم علیها السلام، شهیده ولایت؛ فاطمه معصومه علیها السلام و غیره.

غالب منابع یادشده، در نیم‌قرن اخیر نوشته شده‌اند؛ اما این منابع در نگاه اولیه، خواننده را از نظر سندسازی مجاب می‌کنند که سخن شهادت حضرت معصومه علیها السلام، درست و بر اساس اسناد معتبر مطرح شده است. این، در حالی است که فقط یک منبع از قرن چهارم درباره ورود ایشان به ساوه و سپس به قم، موجود است و آن، تاریخ قم، اثر حسن بن محمد قمی نوشته شده به زبان عربی در سال ۳۷۸ق می‌باشد. ضمن اینکه اصل این کتاب نیز موجود نیست؛ بلکه ترجمه فارسی کتاب موجود است که در اوایل قرن نهم توسط حسن بن علی در سال ۸۰۵ یا ۸۰۶ق ترجمه شده است و اکنون این ترجمه، چندین بار چاپ شده و در دسترس است.

در این کتاب، داستان ورود حضرت فاطمه معصومه علیها السلام به ساوه و سپس به قم چنین آمده است:

«بعضی از مشایخ (بزرگان) قم چنین گویند: چون امام علی بن موسی الرضا علیه السلام را از مدینه بیرون کردند تا به مرو رود، از برای عقد بیعت به ولایت عهد برای او، فی سنة ماتین، خواهر او فاطمه بنت موسی بن جعفر در سنه احدی وماتین به

۱. رنجبر، وبگاه «جهان نیوز»، تاریخ مشاهده: ۲۸ آذر ۱۴۰۲ش، نشانی: jahannews.com/news/577099

۲. چگینی، وبگاه «بنیاد بین‌المللی امامت»، تاریخ مشاهده: ۲۸ آذر ۱۴۰۲ش، نشانی: emamat.org

طلب او بیرون آمد و چون به ساوه رسید، بیمار شد. پرسید که میان من و شهر قم چه قدر مسافت است، گفتند ده فرسخ است. خادم خود را فرمود تا او را بر دارد و به قم ببرد. خادم او را به قم آورد و در سرای موسی بن خزرج اشعری فرود آمد. روایت صحیح و درست، آن است که چون خبر به آل سعد رسید، همه اتفاق کردند که قصد دیدار سیدتی (بانو) فاطمه کنند و از او درخواست نمایند که به قم آید. از میان آنها، موسی بن خزرج، تنها، هم در آن شب بیرون آمد و چون به شرف ملازمت سیدتی فاطمه علیها السلام رسید، زمام ناقه او بگرفت و به جانب شهر بکشید و به سرای خود، او را فرود آورد و هفده روز در حیات بود.^۱

تحریفات موجود

نویسندگان متأخر، بدون ذکر منبع و گاه بدون اینکه به منبع اصلی اشاره کنند، مطالب مسمومیت و شهادت حضرت معصومه علیها السلام را به عنوان یک امر مسلم مطرح کرده‌اند. یوسفی در کتاب خود (شهیده ولایت؛ فاطمه معصومه) چنین آورده است:

۱. «حضرت فاطمه بنت حضرت امام موسی کاظم علیه السلام را در ساوه به دست عمال و مأمورین حکومت عباسی مسموم کردند و با حالت بیماری به قم رفته و در آنجا رحلت نموده است.»^۲
۲. «در کتاب وسیلة المعصومیة (اثر میرزا طالب بیوک) هم مسموم نمودن آن حضرت توسط زنی در ساوه و فرجام شهادت نقل شده است.»^۳
۳. «در کتاب بحر الأنساب نیز به شهادت وی اشاره شده است.»^۴
۴. «لسترنج در کتاب جغرافیای سرزمین‌های خلافت شرقی به مسمومیت کریمه اهل بیت، حضرت فاطمه معصومه علیها السلام اشاره نموده است.»^۵
۵. «در کتاب خصائص السیدة فاطمة المعصومة آمده: خانم فاطمه معصومه، جان خود را در راه خدا داد؛ در حالی که مسموم شد و در دیار غربت شهید گشت.»^۶

۱. قمی، تاریخ قم، ص ۵۶۵.

۲. تشید، قیام سادات علوی، ص ۱۶۸.

۳. بیوک، وسیلة المعصومیة، ص ۶۸.

۴. رازی، بحر الأنساب، ص ۹۲.

۵. لسترنج، جغرافیای سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۲۶۶.

۶. یوسفی، شهیده ولایت، ص ۵۹-۶۱.

تحریر از کجا شروع شد؟

با توجه به تحقیقاتی که صورت گرفت، ریشه تحریفات در نسخه‌های خطی است که حدود صد سال پیش درباره انساب سادات و قیام علویان نوشته شده‌اند. این منابع، به ترتیب معرفی می‌شود:

۱. ریاض الأنساب و مجمع الأعقاب

این کتاب، توسط محمد بن محمد رفیع، ملک‌الکتاب شیرازی (۱۲۶۹-۱۳۳۵ق) در سال ۱۳۳۵ق/۱۲۹۵ش، به صورت چاپ سنگی در بمبئی به نشر رسیده است. متن وی، چنین است:

«در سال دویست و یک هجری، زمان ولایت عهدی حضرت امام رضا علیه السلام (حضرت معصومه علیها السلام) با برادران خود: فضل، علی، جعفر، هادی، قاسم و زید با بعضی از برادرزادگان و چند خدمه، از بغداد به عزم دیدار برادر عازم خراسان شدند. بعد از طی طریق، چون به شهر ساوه که یک منزلی قم است رسیدند، ملحدان ساوه خبر شدند (و) در صدد اذیت برآمده، با امامزادگان محاربه کردند. آخر الامر، تمامی امامزادگان که ۲۳ نفر بودند، شهید شدند. چون اهالی قم خبر یافتند، بشتافتند. وقتی سر رسیدند که امامزادگان شهید شده بودند. آنها را دفن نموده، ستی فاطمه را با خدم و حشم به قم بردند و در خانه موسی بن خزر ج فرود آوردند. چون ستی فاطمه بعد از آن مصائب که در راه دیده بود، وارد قم گردید، تمام شهر و مردم را سیاهپوش دید، کنیز خود را به جهت معلوم کردن آن حال بیرون فرستاد. پس از مراجعت کنیز، عرض کرد که امروز سه روز است که مولایم حضرت رضا علیه السلام را مأمون در خراسان مسموم نموده و تعزیت شهر، از آن سبب است. چون فاطمه این خبر را از کنیز بشنید، آهی کشیده، بی هوش گردید. چون به هوش آمد، وی را تیبی عارض شد. بعد از شانزده روز، به جوار رحمت حق پیوست.»^۱

این متن، جدا از اینکه بدون منبع و ساختار علمی است، اشکالات متعدد دارد. از جمله، از سیاهپوش بودن شهر قم برای شهادت حضرت رضا علیه السلام پس از سه روز سخن گفته است؛ در حالی که از مرو تا قم حداقل ۲۰ روز زمان می‌برد تا این خبر به قم برسد. از سویی، شنیدن

۱. ملک‌الکتاب شیرازی، ریاض الأنساب و مجمع الأعقاب، ص ۱۶۰.

خبر شهادت امام رضا علیه السلام را به عنوان علت بیماری حضرت معصومه علیها السلام مطرح کرده است؛ در صورتی که شهادت امام در آخر صفر ۲۰۳ق و دو سال بعد از رحلت خواهرش است. از سویی، با این سخن، باید رحلت حضرت معصومه علیها السلام نیز هفده روز بعد از شهادت امام رضا علیه السلام باید باشد که چنین نیست.

نکته دیگر اینکه زید، برادر امام رضا علیه السلام که به زیدالنار معروف شده، تا سال ۲۴۷ق زنده بود و در سال ۱۹۹ و ۲۰۰ق در قیام علویان به رهبری ابن طباطبا و ابوالسرایا در عراق که منجر به تصرف بصره گردید، نقش مهم داشت. او پس از شکست علویان، به اسارت درآمده و به خراسان نزد مأمون فرستاده شد. مأمون نیز وی را به خاطر امام رضا علیه السلام بخشید.^۱ اما در این گزارش، گفته شده که وی به شهادت رسید.

۲. التحفة الفاطمية الموسوية

این کتاب، نوشته محمدعلی کچوئی قمی، نشر شده در سال ۱۳۲۰ق می باشد و منبع کتاب، وسیلة المعصومية اثر میرزا طالب بیوک/ آقا واعظ تبریزی، نشر شده در سال ۱۳۳۰ش است. در کتاب واعظ تبریزی، مسموم شدن حضرت معصومه علیها السلام، توسط یک زن مطرح شده است.^۲

۳. بحر الأنساب

این کتاب، اثر سید مرتضی رازی است که چاپ نشده است. دو نسخه خطی آن، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. نسخه ای به خط شیخ حسن نجفی در چهارشنبه ۱۵ ربیع الثانی ۱۳۳۰ق به پایان رسیده و در قفسه ۱۵۲۰۴ شماره ۹۰۷۲۸ قابل دریافت بوده و نسخه دیجیتالی آن نیز موجود است. در این کتاب آمده که حضرت معصومه علیها السلام با ۲۳ تن از یارانش در قم به شهادت رسیدند. این کتاب، به نام تألیف ابی مخنف نیز ثبت شده است (!) و گفته شده نسخه موجود، ترجمه فارسی آن است. البته این کتاب، هیچ نشانه ای از ترجمه را نداشته و بدون منبع و بدون قاعده، اعقاب امام زاده ها را نوشته است. حتی نمی شود گفت منسوب به ابی مخنف است؛ زیرا وی از اصحاب امام باقر علیه السلام و امام

۱. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۵۹-۲۵۷.

۲. بیوک، وسیلة المعصومية، ص ۶۸.

صادق علیه السلام بود و به صورت قطع، نمی‌تواند صد و چند سال پس از مرگ، اعقاب فرزندان بقیه ائمه تا امام دهم علیه السلام را بنویسد. به هر حال، در این کتاب آمده است:

«امامزادگان، بیست و سه نفر بودند. با سستی فاطمه، از بغداد روی به ولایت قم نهادند. چون به شهر قم رسیدند، ملحدان ساوه خیر یافتند، روی به شهر قم نهادند و با امامزادگان درآمدند و بسیار مجادله کردند. آخر الامر، حضرت سستی (بانوی من) فاطمه خاتون را در شهر قم شهید کردند و آن بیست و سه نفر امامزادگان را نیز در شهر قم شهید کردند.»^۱

۴. قیام سادات علوی

کتاب هدیه اسماعیل یا قیام سادات علوی برای خلافت، نوشته علی اکبر تشیّد، نشر شده در سال ۱۳۳۱ ش، یکی از منابعی است که مسموم شدن حضرت معصومه علیها السلام توسط مأمورین حکومت عباسی در ساوه را مطرح کرد و پس از او، این موضوع شهرت یافت.^۲

۵. الحیاة السیاسیة للإمام الرضا علیه السلام

علامه سید جعفر مرتضی عاملی (۱۳۶۴—۱۴۴۱ق) با استناد به منابع فارسی و عربی متأخر، از جمله کتاب قیام سادات علوی، موضوع تهاجم افراد مأمون خلیفه عباسی به کاروان حضرت معصومه علیها السلام، مسموم شدن حضرت و شهادت ایشان در قم را مطرح کرد. ایشان نوشته است:

«وأيضاً... فإن شرطة المأمون قد قتلوا هارون بن موسى أبا الرضا، حيث إن هارون هذا كان في القافلة التي كانت تقصد خراسان، وكانت تضم ۲۲ علویاً، وعلی رأسها السيدة فاطمة أخت الرضا علیه السلام فأرسل المأمون إلى هذه القافلة، فقتل و شرد كل من فيها، وجرحوا هارون المذكور، ثم هجموا عليه وهو يتناول الطعام فقتلوه (جامع الأنساب، ص ۵۶؛ قیام سادات علوی، ص ۱۶۱) وأما زعيمة القافلة السيدة فاطمة بنت موسى علیها السلام فيقال إنها هي الأخرى قد دس إليها السم في ساوة، ولهذا لم تلبث إلا أياماً قليلة واستشهدت (قیام سادات علوی، ص ۱۶۸). و آخر من يذكره المؤرخون من ضحايا المأمون: حمزة بن موسى، أبا الإمام علیه السلام، حيث ذكروا أنه كان من جملة من قتلهم أتباع المأمون (حياة الإمام موسى بن جعفر، ج ۲، ص ۴۳۹).»^۳

۱. رازی، بحر الأنساب، ص ۹۲.

۲. تشیّد، قیام سادات علوی، ص ۶۸.

۳. عاملی، الحیاة السیاسیة للإمام الرضا علیه السلام، ص ۴۲۸.

به نظر می‌رسد، در دهه‌های اخیر بیشتر نویسندگانی که درباره حضرت معصومه علیها السلام کتاب نوشته و از شهادت حضرت معصومه علیها السلام سخن گفته‌اند، به کتاب یادشده استناد کرده‌اند.

۶. معصومه، فاطمه دوم

این کتاب، نوشته محمد محمدی اشتهاردی است. وی در فصل دوم، بحث خود را با عنوان «زندگی‌نامه حضرت معصومه علیها السلام از آغاز تا شهادت» مطرح کرده و با استناد به منابع متأخر می‌نویسد: «در روایت دیگر آمده: هارون بن موسی بن جعفر علیه السلام همراه ۲۳ نفر از بستگانش که یکی از آنها خواهرش حضرت معصومه علیها السلام بود، در یک کاروانی وارد ساوه شدند. دشمنان اهل بیت علیهم السلام به هارون که در حال غذا خوردن بود، حمله کردند و او را به شهادت رساندند و افراد دیگر کاروان را مجروح و پراکنده ساختند. نقل شده: در غذای حضرت معصومه علیها السلام زهر ریختند (عاملی، ص ۴۲۸؛ تشید، ص ۱۶۲) و آن بانوی گرامی، مسموم گشته و بستری شد و طولی نکشید که در قم به شهادت رسید. مطابق نقل بعضی، مسموم نمودن آن حضرت، توسط زنی در ساوه انجام شد. (بیوک، ص ۶۸).»^۱

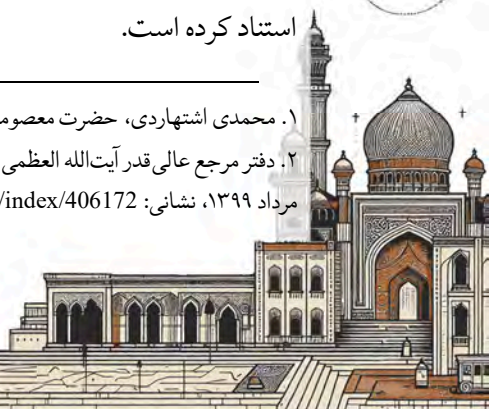
۷. وبگاه مرتبط به حوزه علمیه

این پایگاه اینترنتی نوشته است: «بعضی علت بیماری آن حضرت را چنین نوشته‌اند: مردم ساوه در آن عصر از دشمنان سرسخت خاندان نبوت بودند. از این رو، وقتی که موکب حضرت معصومه و همراهانش به ساوه رسید، به آن حمله کردند و جنگ سختی درگرفت. برادران و برادرزادگان حضرت معصومه، در این جنگ به شهادت رسیدند و حضرت معصومه همچون عمه‌اش زینب علیها السلام وقتی که بدن‌های پاره‌پاره آنها را که ۲۳ تن بودند دید، به شدت غمگین گشته و بر اثر آن، بیمار شد و سپس، روانه قم گردید و در قم، بیماری او ادامه یافت و پس از ۱۶ یا ۱۷ روز رحلت کرد (تشید، ص ۱۶۸). در روایت دیگری نیز آمده است که حضرت معصومه را مسموم کرده‌اند (عاملی، ص ۴۲۸).»^۲

می‌بینیم که نویسنده مقاله فوق نیز به کتاب قیام سادات علوی و کتاب جعفر مرتضی استناد کرده است.

۱. محمدی اشتهاردی، حضرت معصومه علیها السلام، فاطمه دوم، ص ۳۸-۴۲.

۲. دفتر مرجع عالی قدر آیت الله العظمی مکارم شیرازی، «مقام و منزلت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام»، تاریخ مشاهده ۳۰ مرداد ۱۳۹۹، نشانی: makarem.ir/maaref/fa/article/index/406172

۸. ویکی شیعه

این وبگاه حوزوی، به نقل از منابع متأخر نوشته است:

«جعفر مرتضی عاملی می‌نویسد: حضرت معصومه در رأس یک قافله ۲۲

نفری، متشکل از علویان و برادران امام رضا علیه السلام، برای دیدار با آن امام همام رهسپار

ایران گردید.» (عاملی، ص ۴۲۸)

البته برخی از پژوهشگران (محمدی اشتهاردی، ص ۱۱۸)، تعداد افراد این کاروان را حدود ۴۰۰

نفر نوشته‌اند و قائل‌اند ۲۳ نفر از آنان در ساوه کشته شدند.

برخی از محققان (عاملی، ص ۴۲۸) معتقدند که حضرت معصومه علیها السلام در ساوه مسموم شد

و سپس، با حالت بیماری وارد قم شد و پس از مدت کوتاهی، به شهادت رسید.»^۱

افزون بر نویسندگان یادشده، نویسندگان متأخر دیگر مانند: یوسف‌علی

یوسفی در شهیده غربت فاطمه علیها السلام،^۲ الیاس محمدیگی در فروغی از کوثر،^۳ علی

اشرف عبدی در دُر عصمت،^۴ سید حسین اسحاقی در مهتاب اهل بیت^۵ و حمید

احمدی جلفایی در نجمه خاتون،^۶ با استناد به کتاب‌هایی چون: وسیله المعصومیة،

قیام سادات علوی و بحر الأنساب، بر مسمومیت حضرت معصومه علیها السلام در ساوه و

شهادت ایشان در قم، تأکید داشته‌اند.

اما نویسندگان دیگر چون: علامه مجلسی در بحار الأنوار،^۷ شیخ عباس قمی در سفینه

البحار،^۸ سید محسن امین در اعیان الشیعة،^۹ صفر فلاحی در هدیه معصومیة،^{۱۰} ابوالقاسم

۱. ویکی فقه، «حضرت فاطمه معصومه علیها السلام»، تاریخ مشاهده: ۳۰ مرداد ۱۳۹۹، نشانی: wiki.fqh.ir

۲. یوسفی، شهیده غربت فاطمه (علیها السلام)، ص ۶۳.

۳. محمدیگی، فروغی از کوثر، ص ۳۴.

۴. عبدی، دُر عصمت، ص ۴۶-۴۷.

۵. اسحاقی، مهتاب اهل بیت، ص ۲۴.

۶. احمدی جلفایی، نجمه خاتون، ص ۱۰۲-۱۰۳.

۷. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۷، ص ۲۱۹.

۸. قمی، سفینه البحار، ج ۷، ص ۱۲۴.

۹. امین، اعیان الشیعة، ج ۸، ص ۳۹۰.

۱۰. فلاحی، هدیه معصومیة، ص ۱۹.

حمیدی در عمه سادات،^۱ اقدس کاظمی در قم دیار کریمه اهل بیت علیهم السلام،^۲ علی صدرایی خویی در فاطمه معصومه علیها السلام و تاریخ و فرهنگ قم،^۳ مدرسی طباطبائی در تربت پاکان،^۴ علی اکبر زمانی نژاد در شناخت نامه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و شهر قم،^۵ غلامرضا حیدری ابهری در نظرة الی حیاة السیدة فاطمة المعصومة علیها السلام،^۶ محمد هادی امینی در گوهر قم،^۷ ذبیح الله محلاتی در ریاحین الشریعة^۸ و محمد حرزالدین در مراقد المعارف،^۹ با استناد به تاریخ قم، به بیماری حضرت فاطمه معصومه علیها السلام در ساوه و رحلت ایشان پس از هفده روز در قم، اشاره کرده اند.

نتیجه گیری

حدود صد سال است که یک سری کتابها تدوین و برخی نشر شده اند و در آنها از مسمومیت و شهادت حضرت معصومه علیها السلام سخن گفته شده است. منابعی که در طی صد سال، به خصوص در دهه های اخیر تدوین شده اند، صرفاً موضوع را بدون ذکر منبع مطرح کرده اند. در تألیفات دو دهه اخیر، آن قدر به منابع متأخر استناد شده که گویی تبدیل به «شهرت» شده است؛ در حالی که نسبت به ورود حضرت معصومه علیها السلام به ساوه و بیماری وی در آنجا فقط یک منبع از قرن چهارم وجود دارد و بقیه در کتب یاد شده مطرح شده است. بحر الأنساب از قتل عام اعضای کاروان حضرت معصومه علیها السلام توسط مردم ساوه سخن گفته است. در برخی منابع، از شهادت ۲۳ تن از امام زادگان در ساوه، و در منبع دیگر افزون بر شهادت

رتال جامع علوم انسانی

۱. حمیدی، عمه سادات، ص ۳۵.
۲. کاظمی، قم دیار کریمه اهل بیت علیهم السلام، ص ۴۴.
۳. صدرایی خویی، فاطمه معصومه علیها السلام و تاریخ و فرهنگ قم، ص ۵.
۴. طباطبائی، تربت پاکان، ج ۱، ص ۱۸.
۵. زمانی نژاد، شناخت نامه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و شهر قم، ص ۴۲.
۶. حیدری ابهری، نظرة الی حیاة السیدة فاطمة المعصومة علیها السلام، ص ۲۳-۲۴.
۷. امینی، گوهر قم، ص ۷۴-۷۶.
۸. محلاتی، ریاحین الشریعة، ج ۵، ص ۳۲.
۹. حرزالدین، مراقد المعارف، ص ۱۶۴.

۲۳ تن، از مسمومیت حضرت معصومه علیها السلام و در کتاب دیگر، از مسمومیت وی توسط یک زن مطالبی بیان شده است. آنچه می‌توان با تکیه بر منابع اصلی به آن اکتفا نمود، بیماری حضرت فاطمه معصومه علیها السلام در ساوه، سفر ایشان به قم و سرانجام رحلت حضرت بعد از هفده روز در این شهر می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- احمدی جلفایی، حمید، ۱۳۹۳، نجمه خاتون علیها السلام: شرح زندگانی مادر بزرگوار امام رضا و حضرت فاطمه معصومه علیها السلام، چاپ اول، قم، انتشارات زائر.
- اسحاقی، سید حسین، ۱۳۸۶، مهتاب اهل بیت علیهم السلام: سیری در زندگی کریمه اهل بیت، حضرت معصومه علیها السلام، چاپ اول، قم، صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش های اسلامی.
- امین، محسن، ۱۴۰۳ق، اعیان الشیعة، تحقیق: حسن امین، چاپ اول، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
- امینی، محمدهادی، ۱۳۸۴، گوهر قم: زندگی نامه حضرت معصومه علیها السلام، ترجمه: مرتضی سیفی، چاپ اول، قم: انتشارات زائر.
- تشید، علی اکبر، ۱۳۳۱، هدیه اسمعیل؛ قیام سادات علوی برای به دست آوردن خلافت، چاپ اول، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- حرزالدین، محمد، ۱۳۷۱، مراقد المعارف، چاپ اول، قم، سعید بن جبیر.
- حمیدی، ابوالقاسم، ۱۳۸۶، عمه سادات؛ زندگی حضرت معصومه علیها السلام و تاریخ مختصر قم، چاپ اول، قم، مسجد مقدس جمکران.
- حیدری ابهری، غلامرضا، ۱۳۷۹، نظره إلى حياة السيدة فاطمة المعصومة علیها السلام، چاپ اول، قم، انتشارات زائر.
- رازی، سید مرتضی، ۱۳۳۰، بحر الأنساب، نسخه خطی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- زمانی نژاد، علی اکبر، ۱۳۸۴، شناخت نامه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و شهر قم، چاپ اول، قم، انتشارات زائر.
- سید کباری، سید علیرضا، ۱۳۷۵، مسند فاطمه معصومه، چاپ اول، قم، زائر.
- صدرايي خويي، علي، ۱۳۸۴، فاطمه معصومه علیها السلام و تاریخ و فرهنگ قم، چاپ اول، قم، انتشارات زائر.
- صدوق، محمد بن علی، ۱۴۰۴ق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، چاپ اول، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- عاملی، سید جعفر مرتضی، ۱۴۰۳ق، الحیاة السیاسیة للإمام الرضا علیه السلام، چاپ دوم، قم، جماعة المدرّسين في الحوزة العلمیة.
- عبدی، علی اشرف، ۱۳۹۳، ذر عصمت، چاپ اول، قم، زائر.
- فلاحی، صفر، ۱۳۹۵، هدیه معصومیة: اجمالی از زندگانی حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و شرح روایات نقل شده توسط حضرت، چاپ اول، قم، آستانه مقدسه قم، انتشارات زائر.
- قرشی، باقر شریف، بی تا، حیاة الامام موسی بن جعفر علیه السلام، دراسة وتحلیل، چاپ اول، بیروت، دار البلاغة.
- قمی، حسن بن محمد، ۱۳۸۵، تاریخ قم، ترجمه: حسن بن علی، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- قمی، عباس، ۱۴۱۴ق، سفینه البحار، چاپ اول، قم، اسوه.
- کاظمی، اقدس، ۱۳۸۴، قم دیار کریمه اهل بیت علیهم السلام، چاپ اول، قم، سلسله.
- کجوی قمی، ۱۳۲۰، التحفة الفاطمیة الموسویة، چاپ اول، قم، بی نا.

گروهی از پژوهشگران، ۱۳۸۳، خصائص السيدة فاطمة المعصومة علیها السلام، چاپ اول، المكتبة الحيدرية. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحار الأنوار، تحقیق: سید ابراهیم میانجی و محمدباقر بهبودی، چاپ سوم، بیروت، دار الاحیاء التراث.

محلالتی، ذبیح‌الله، ۱۳۷۰، ریاحین الشریعة در ترجمه بانوان دانشمند شیعه، چاپ اول، تهران، دار الکتب العلمیة. محمدیگی، الیاس، ۱۳۸۶، فروغی از کوثر: زندگی‌نامه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام، چاپ هشتم، قم، زائر.

محمدی اشتهازدی، محمد، ۱۳۸۹، حضرت معصومه علیها السلام فاطمه دوم، چاپ اول، قم، اخلاق.

مدرسی طباطبائی، حسین، ۱۳۳۵، تربت پاکان، چاپ اول، قم، مهر قم.

ملک‌الکتاب شیرازی، محمدبن محمدرفع، ۱۳۳۵ق، ریاض الأنساب ومجمع الأعقاب، چاپ اول، خطی، بمبئی، مؤلف.

منصوری، مهدی، ۱۳۸۰، حیات الست، چاپ اول، جیبی، قم، بی‌نا.

واعظ تبریزی، بیوک آقا، ۱۳۳۰، وسیلة المعصومیة، چاپ اول، تهران، بی‌نا.

وبگاه آیت‌الله العظمی ناصر مکارم شیرازی، مرداد ۱۳۹۹، «مقام و منزلت حضرت فاطمه معصومه»، نشانی:

makarem.ir

وبگاه ویکی‌فقه، مرداد ۱۳۹۹، «حضرت فاطمه معصومه علیها السلام»، نشانی: wikifeqh.ir

یوسفی، یوسف‌علی، ۱۳۸۹، شهیده ولایت؛ فاطمه معصومه علیها السلام، چاپ اول، قم، کوثر غدیر.

یوسفی، یوسف‌علی، ۱۳۹۶، شهیده غربت؛ فاطمه معصومه علیها السلام، چاپ هفتم، قم، کوثر غدیر.

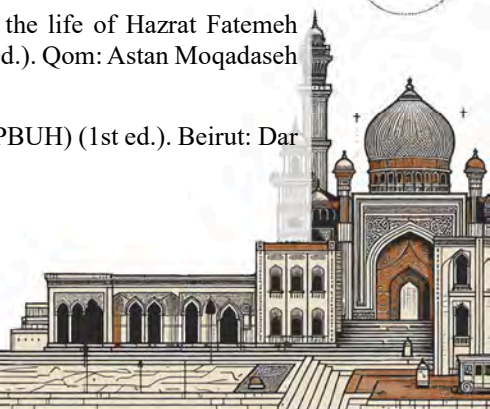
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

- Ahmadi Jolfaei, H. (2013). Najmeh Khatun (peace be upon her): the biography of the great mother of Imam Reza and Hazrat Fatemeh Masoumeh (1st ed.). Qom: Za'er Publications.
- Ishaqi, S. H. (2016). Mahtab Ahl al-Bayt: A journey through the life of Karima Ahl al-Bayt, Hazrat Masoumeh (PBUH). (1st ed.). Qom: Radio and Television of the Islamic Republic of Iran, Islamic Research Center.
- Amin, M. (1982). A'yan al-Shi'ah (Ed. Hassan Amin, 1st ed.). Beirut: Dar al- Ta'arof publications.
- Amini, M. H. (2005). Treasure of Qom: Biography of Hazrat Masoumeh (Morteza Seifi, Trans., 1st ed.). Qom: Za'er Publications.
- Tashayod, A. A. (1952). The present of Ismail; The uprising of Sadat Alavi to obtain the caliphate (1st ed.). Tehran: Dar al-Ketab al-Eslamiyah.
- Herzoddin, M. (1992) Maraqed al-Maaref (1st ed.). Qom: Saeed ibn Jobair.
- Hamidi, A. (2007). Sadat's aunt; The life of Hazrat Masoumeh and the brief history of Qom (1st ed.). Qom: Jamkaran Mosque.
- Heydari Abhari, Gh. (2000). Commentary on the life of Seyedeh Fatemeh Masumeh (PBUH) (1st ed.). Qom: Za'er Publications.
- Razi, S. M. (1951). Bahr al-ansab, manuscript in the library of the Islamic Council.
- Zamaninejad, A. A. (2005). Identification letter of Hazrat Fatemeh Masoumeh and the city of Qom (1st ed.). Qom: Za'er Publications.
- Seyed Kabari, S. A. (1996). Masnad e- Fatemeh Masoumeh (1st ed.). Qom: Za'er.
- Sadraei Khuei, A. (2005). Fatemeh Masoumeh and the history and culture of Qom (1st ed.). Qom: Za'er Publications.
- Sadouq, M. I. A. (1983). Oyoum al- akhbar al-Reza (PBUH) (1st ed.). Beirut: Al-Alami Publications.
- Ameli, S. J. M. (1982). Al-hayat al-siasiyah le al Imam al-Reza (PBUH) (2nd ed.). Qom: Jama'at al-Modaresin fi Houzat al-Elmiyah.
- Abdi, A. A. (2014). Pearl of chastity (1st ed.). Qom: Za'er.
- Fallahi, S. (2015). HediyeH Masoumiyeh: Glimpses of the life of Hazrat Fatemeh Masoomah and the description of her narrations (1st ed.). Qom: Astan Moqadaseh Qom, Za'er Publications.
- Qorashi, B. Sh. (n.d.). The life of Imam Musa ibn Jafar (PBUH) (1st ed.). Beirut: Dar al-Balaghah.

- Qomi, H. I. M. (2006). History of Qom. (Hassan ibn Ali, Trans., 1st ed.). Qom: Ayatollah Marashi Najafi library.
- Qomi, A. (1993). Safinat al-Bihar (1st ed.). Qom: Osweh.
- Kazemi, A. (2005). Qom, the land of Karimeh Ahl al-Bayt (1st ed.). Qom: (s.l.).
- Qomi Kachuei. (1941). Al-tohfat al-Fatemat al-Masouiyeh (1st ed.). Qom: (s.l.).
- A Group of Researchers (2004). Characteristics of Seyedeh Fatemeh Masoumeh (PBUH) (1st ed.). Al-Maktab al-Heydariyeh.
- Majlesi, M. B. (2003). Behar al-Anwar (Ed. Seyed Ebrahim Mianji & Mohammad Baqer Behboodi) (3rd ed.). Beirut: Dar al-Ahya al-Torath.
- Mahalati, Z. (1991). Riyahin al-Shari'ah in the translation of Shiite scholar women (1st ed.). Tehran: Dar al-Ketab al-Alamiyah.
- Mohammad Beigi, E. (2000). Foroughi az Kousar: Biography of Hazrat Masoumeh (PBUH) (2nd ed.). Qom: Za'er.
- Mohammad Beigi, E. (2007). Foroughi az Kousar: The biography of Hazrat Fatemeh Masoumeh (PBUH) (8th ed.). Qom: Za'er.
- Mohammadi Eshtehardi, M. (2010). Hazrat Masoumeh (PBUH) Fatima II (1st ed.). Qom: Akhlaq.
- Modaresi Tabatabaei, H. (1956). Torbat e Pakan (1st ed.). Qom: Mehr.
- Malek ol-Kottab Shirazi, M. I. M. R. (1956). Riyaz al-Ansab and Majma' al- A'qaab (1st ed.). Bombay: Moallef.
- Mansouri, M. (2001). Hayat e Alast (1st ed.). Qom: (s.l.).
- Waez Tabrizi, B. A. (1951). Wasilat al-Masoumiyah (1st ed.). Tehran: (sl.).
- The website of Grand Ayatollah Nasser Makarem Shirazi. (2019). "The status and dignity of Hazrat Fatemeh Masoumeh". makarem.ir
- Wikifeqh website. (2019). "Hazrat Fatemeh Masoumeh (PBUH)". wikifeqh.ir
- Yousefi, Y. A. (2010). Martyr of province; Fatemeh Masoumeh (1st ed.). Qom: Kousar e- Ghadir.
- Yousefi, Y. A. (2017). Martyr of solitude; Fatemeh Masoumeh (7th ed.). Qom: Kousar e- Ghadir.

پروشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

